

باتیک

مهدی خاویان

مقدمه

در جهان امروز هنر جایگاه پراهمیت و خاصی در جامعه ما پیدا کرده است و با افزایش روزافزون هنرمندان و دوستداران هنر در زمینه‌های مختلف و گسترش دامنه فعالیت‌ها و خلاقیت‌های هنری در زمینه‌های گوناگون طبیعتاً نیازهای اطلاعاتی گوناگونی را به وجود آورده است که سؤال درباره این مسائل غالباً بی‌پاسخ مانده است.

خصوصاً در عرصه آموزش هنر دچار کمبودهای بنیادی بسیار زیادی هستیم که بسیاری از دست‌اندرکاران و کارشناسان درصدد از بین بردن این کاستی‌ها هستند. چاپ باتیک و چاپ قلمکار نیز از جمله هنرهایی هستند که باید بیشتر به آنها توجه شود. چاپ باتیک که در ایران با اصطلاح کلاقه‌ای معروف است از جمله هنرهایی است که ناشناخته باقی مانده و تقریباً در حال از بین رفتن است چون این هنر جنبه آکادمیک نداشته و بیشتر توسط استادکاران تجربی محلی احیا شده و از نظر منابع مکتوب بسیار ضعیف است.

چاپ باتیک یا کلاقه‌ای به معنای مقاومت یا رزرو و ذخیره رنگ در سطح پارچه است که با مواد مقاوم قسمتی از طرح بر روی پارچه ذخیره می‌شود و از نفوذ رنگ به آن قسمت از پارچه

که طرح نقش بسته می‌شود جلوگیری می‌کند. طرح و نقش در چاپ باتیک نشانگر آداب و رسوم آن منطقه می‌باشد و با ایجاد طرح‌های بومی و بستن نقشی بر روی پارچه، فرهنگ، دین و آیین آن منطقه مشخص و معرفی می‌شود.

در زمان‌های قدیم نقش‌های تک رنگ به‌خصوص در زمینه‌های نیلی رواج شایانی داشت. از سدهٔ هجدهم به بعد طرح‌های چند رنگ و متنوعی رواج پیدا کرد که بیشتر طرح‌ها از روی گیاهان الهام گرفته می‌شد و بیشتر شامل انواع گل‌ها و طبیعت و امثال اینها بود که نقش‌های بسیار زیبا و خیال‌انگیزی را بر روی پارچه نشان می‌دادند.

این نقوش با اینکه بسیار ساده بود ولی زیبایی خاصی را از سنن قدیم و از هنر پیشینیان و هنرمندان آن روزگار که قابل ستایش است به ارمغان و یادگار گذاشته است. موارد استفادهٔ باتیک بسیار زیاد و متنوع است شامل انواع پرده‌ها، تابلوها، لباس‌های زیبای بومی و حتی لباس‌های امروزی است.

این رشته یکی از رشته‌های هنری بسیار زیبا بوده که متأسفانه به‌دلیل نبود امکانات مفید و لازم و نیز شناخت کافی از این هنر و در دسترس نبودن و اندک بودن آثار گذشتگان و وجود استادکاران اندکی که آنها هم به‌صورت تجربی به انجام این رشتهٔ هنری می‌پردازند، باعث شده که این هنر به‌خوبی شناخته نشود و در بین جامعه ناشناخته باقی بماند.

این هنر، هنری غنی است و کاربردهای فراوانی دارد و می‌توان از آن استفادهٔ شایانی در محیط زندگی و حتی مجامع عمومی مثل هتل‌ها، سالن‌های مترو، راه‌آهن، سالن‌های هواپیمایی و بسیاری از جاهای دیگر کرد.

در هر صورت چاپ باتیک را باید حمایت کرد، آن‌گونه که هنرهای دیگر به مردم شناسانده شده است مانند گلیم‌بافی، قالی‌بافی، حتی قلمکار و هنرهای دیگر ...

به این منظور باید استادکارهای ماهری تربیت کرد و با علم و پژوهش برای این هنر آن را به سطوح بالاتر ارتقاء داد. چون چاپ باتیک نسبت به چاپ‌های دیگر چیزی کم ندارد و کاربردهای شایانی می‌توان از آن کرد.

حتی این هنر را می‌توان با هنرهای دیگر ادغام کرد (مثل قلمکار) و کارهای جدید و نوینی خلق کرد؛ چون هنر باتیک رابطه نزدیکی با هنر قلمکاری دارد می‌توان با ایجاد طرح‌های سنتی و طرح‌های بومی آداب و رسوم و فرهنگ هر گوشه از کشور عزیزمان را با چاپ باتیک معرفی کنیم.

در هر صورت چاپ باتیک قریب دو قرن است وارد ایران شده و باید همان‌گونه که در هند، چین، مالزی و جاکارتای اندونزی کار می‌شود، کار شود.

معرفی باتیک

در بین دایرةالمعارف‌های متفاوت هنری و غیر هنری، در سایت‌های اینترنتی یا هر جای دیگری که به دنبال کلمه باتیک می‌گردیم توضیحی طولانی جلوی کلمه باتیک نوشته می‌شود، به‌عنوان مثال:

- **باتیک (Batik)**: نوعی نقش‌اندازی بر روی پارچه است که در بین مردم جزایر سلب و جاوه (اندونزی) رواج داشته است. نقش‌ها به روش رنگرزی «منفی» ایجاد می‌شوند. نخست با موم مذاب و به‌وسیله نی مخصوص روی پارچه طراحی می‌کنند و سپس پارچه را داخل ظرف رنگ فرو می‌برند. قسمت‌های مومی شده که رنگ را به خود نگرفته‌اند به همان رنگ اصلی پارچه باقی می‌ماند. در سده هفدهم، باتیک پس از ابداع ظرفی مسی با لوله‌های متعدد که به‌وسیله آن می‌توانستند موم را به‌صورت خط‌های متنوع بر روی پارچه بریزند، اسلوب کار خود را کامل‌تر کردند.

در زمان‌های قدیم، نقش‌های تکرنگ و زمینه‌ای نیلی‌فام رایج بود. ولی از سده هجدهم به بعد، زمانی که مسلمانان هندی روش‌های پیشرفته‌تر رنگرزی پارچه را به سرزمین‌های نامبرده آوردند، طرح‌های چندرنگ و زیبا متداول شد. بسیاری از نقش‌مایه‌ها نمادین‌اند و از طرح‌های سنتی کهن گرفته شده‌اند. متداول‌ترین طرح‌های باتیک از خطوط متقارن در هم بافته و نقش‌های گیاهی ساده تشکیل شده‌اند.

«فرهنگ معاصر دایرةالمعارف هنر- رویین پاکباز»

متن بالا شرحی خلاصه از چاپ باتیک بود که در دایرةالمعارف هنر ذکر شده بود ولی عمل با متن و نوشته تفاوتی شگرف دارد. در حال حاضر در ایران برای طراحی با موم بر روی پارچه از نی یا ظرف مسی با لوله‌های متعدد استفاده نمی‌شود، بلکه طرح‌ها و نقوش سنتی به صورت مهرهایی چوبی یا فلزی درآمده و مورد استفاده قرار می‌گیرند. به این ترتیب که با الهام از طرح‌ها و نقوش سنتی و اصیل و با استفاده از وسایلی نظیر چوب، اره، چسب، میخ و ... مهرهایی تهیه می‌شوند. این مهرها به صورت مثبت و منفی و یا چند رنگ بوده که هر رنگ بر روی مهری جدا مشخص می‌شود و نیز با استفاده از میخ و حلبی مهرهایی فلزی ساخته می‌شود که ظریف‌ترین و ریزترین نقوش بر روی آنها مشخص می‌شود. برای چاپ، پارچه مورد نظر را که از پشت به توری دوخته شده بر روی سطحی نرم پهن می‌کنند. موم مذاب که ترکیبی از سقز، بیه و موم است بر روی حرارتی ثابت قرار می‌گیرد. مهرهای موردنظر را به ترتیب از رنگ‌های روشن به تیره انتخاب می‌کنیم. همان‌طور که گفته شد رنگرزی به صورت منفی یا ذخیره‌سازی رنگ صورت می‌گیرد. به این معنا که قسمت‌هایی را که به عنوان روشن‌ترین قسمت‌ها (معمولاً ریزترین نقوش) انتخاب می‌شوند باید به رنگ روشن پارچه باقی بمانند. بنابراین مهر یا قالب مربوط را درون موم فرو برده، گرم می‌کنیم. موم اضافه آن را می‌گیریم و بر روی پارچه می‌زنیم. پارچه را داخل ظرف رنگ قرار می‌دهیم. معمولاً رنگ‌ها را از روشن به تیره انتخاب می‌کنیم تا بر روی هم، همپوشانی داشته باشند. پس از رنگرزی قسمت‌هایی که زیر موم بوده به رنگ سفید یا شیری روی پارچه باقی می‌ماند و بقیه قسمت‌های پارچه به رنگ مورد نظر درمی‌آید. در مرحله بعد مهرهای رنگ بعدی با موم بر سطح پارچه زده می‌شوند و پارچه در رنگ بعدی فرو می‌رود. به این ترتیب حدوداً ۴ یا ۵ مرحله رنگرزی بر روی پارچه صورت می‌گیرد که طرح‌ها و نقوش‌های متفاوت بر روی آن ذخیره شده است.

در انتها پارچه‌ها شسته شده، موم‌ها آب می‌شوند و از بین می‌روند. رنگ‌ها یکی پس از دیگری از روشن تا تیره نمایان می‌گردند. این شیوه چاپ باتیک هم اکنون توسط استاد گنجینه در دانشگاه الزهرا تدریس می‌شود. پروژه‌های باتیک کاربردی مانند دکوراسیون منازل و هتل‌ها در دانشگاه‌های دیگر و نیز دانشگاه الزهرا توسط نگارنده صورت می‌گیرد.

از روش دیگری نیز برای باتیک استفاده می‌شود. تمامی مراحل چاپ مانند روش قبلی است با این تفاوت که به جای سطح نرم زیردست از ماسه‌های بادی و نرم ساحلی استفاده می‌شود. به این طریق که ماسه‌ها بر روی سطحی پخش می‌شود و به صورت تپه‌ای کوچک درمی‌آید و دو پارچه به صورت همزمان روی آن قرار می‌گیرد یعنی نیازی نیست پارچه را به تور بدوزند و مراحل چاپ همزمان بر روی دو پارچه قرار می‌گیرد. این روش تقریباً جای خود را به روش قبلی داده است.

در بازدیدی که از کارگاه آقای اسکویی داشتیم به حرکت جالبی پی بردیم. استاد با استفاده از مهرها و طرح‌های باتیک شابلون نهایی زیبایی به صورت سیلک اسکرین درآورده‌اند که کار چاپ را راحت‌تر و سریع‌تر کرده، طرح‌ها و نقوش سنتی باتیک حفظ می‌شود. آقای اسکویی هنوز برای آموزش هنرجویان خود از روش چاپ باتیک بر روی ماسه استفاده می‌کنند.

چاپ باتیک هم اکنون در هند، بخشی از آفریقا، مالزی، (جاوه) اندونزی و برخی کشورهای دیگر استفاده می‌شود. البته عقیده صاحب‌نظران بر این است که این هنر از هندوستان توسط مسافرانی که به آسیا می‌آمده‌اند به این قاره و دیگر کشورها وارد شده است. ولی متأسفانه در بسیاری از کشورها از جمله ایران چاپ باتیک جای خود را به چاپ‌های دیگر از جمله چاپ سیلک اسکرین و چاپ‌های ماشینی داده است.

مروری بر تاریخچه باتیک جهان

باتیک از دیرباز در کشورهای متعددی برقرار بوده مخصوصاً کشورهای شرقی و جنوب شرقی آسیا مانند هند، چین، مالزی، اندونزی و نیز در آفریقا رواج داشته و در هر کشوری با روش مخصوص خودشان و تابعیت از آداب و رسوم همان کشور این کار انجام می‌شد.

امروزه یکی از مراکز اصلی باتیک در قسمت جنوب شرقی Coramundcoast قرار دارد و در قرن ۱۷ و ۱۸ میلادی زمانی که محصولات دستی به بسیاری از کشورها مثل جاوه، ایران و اروپا صادر می‌شد صنعت باتیک در اوج شکوفایی خود در منطقه جنوب شرقی Deccdn بود. باتیک سنتی در آنجا با رنگ و نقاشی آمیخته بود.

آثار به دست آمده از باتیک‌های قدیمی بر روی پارچه‌های پنبه‌ای در هندوستان به دست نیامده است. اما نقاشی‌های دیواری موجود در غارها سرزند و لباس‌هایی را نشان می‌دهد که به خوبی نمایانگر وجود باتیک هستند.

صنعت بافت و نساجی از جمله باتیک مهم‌ترین جنبه‌های زندگی در کشورهای آسیای جنوب شرقی است و در این میان جزایر اندونزی میراثی غنی از انواع دست‌بافته‌ها و همچنین شیوه‌های اصلی و دستی رنگ‌آمیزی را دارا می‌باشد. اما این میراث در حال حاضر در معرض خطر قرار گرفته است زیرا از یک طرف صنعتگران جوان این رشته نمی‌توانند هنر سنتی و اصیل این رشته را با روش‌های خود تطبیق دهند و از طرف دیگر توریست‌ها نیز به جهت خرید این محصول با قیمت ارزان‌تر آنان را به استفاده از مواد نامرغوب و ارزان قیمت ترغیب می‌کنند. در طول چهار سال گذشته، سازمان (رشته‌های زندگی) تعداد انگشت‌شماری از این هنرمندان آشنا به رنگ‌رزی و تهیه پارچه‌های رنگی را جمع‌آوری نموده و توانسته این هنر زیبا را تا حدی احیا کند. آنان امیدوارند که این صنایع دستی به شکلی کاملاً اصیل و سنتی برای آیندگان باقی بماند.

برای صحبت در مورد این رشته در اندونزی بهتر است ابتدا در مورد خود کلمه باتیک و اینکه این کلمه از کجا آمده صحبت کنیم. کلمه باتیک از زبان مادایی که ریشه مشترک زبان مردم مالزی و اندونزی است گرفته شده و به سایر زبان‌ها نیز انتقال پیدا کرده است. در گذشته در اندونزی به صورت بسیار گسترده‌ای از تکنیک باتیک برای تهیه لباس زنانه و مردانه استفاده می‌شده و ضمناً استفاده از پیراهن باتیک توسط مقامات دولتی در مجالس رسمی امری الزامی بوده است.

در هنر اندونزی و جزیره جاوه در صنعت رنگ‌رزی و استفاده از تکنیک باتیک از ابتدا راه‌ها و روش‌های گوناگونی را استفاده می‌کردند و به ترتیب این روش‌ها با گذشت زمان پیشرفت می‌کرد و آنان به روش‌های جدیدتری می‌رسیدند. گفته شده که یکی از روش‌های سنتی تهیه پارچه باتیک در اندونزی استفاده از موم آب شده عسل بوده که به منظور ماده مقاوم جهت غیرقابل نفوذ کردن پارچه و رنگ‌رزی آن استفاده می‌شده است. روش دیگری که صنعتگران

هنرمند جاوه استفاده می‌کردند این بود که برگ موز را در سود رقیق ریخته و مایع چسبناکی را که به دست می‌آمد با ماسه نرم یا خاک رس مخلوط می‌کردند و آنگاه به وسیله قلم‌های مخصوص یا ابزار دیگری از آن ماده مقاوم به عنوان جوهر استفاده و نقوش دلخواه را بر روی ابریشم خام نقاشی می‌کردند و از آنجا که پس از رنگ‌آمیزی و شستشوی پارچه، نقاطی که قبلاً به وسیله ماده مقاوم پوشانده شده بود سفید باقی می‌ماند چنانچه صنعتگر قصد رنگ‌آمیزی قسمت‌های سفید و یا چند رنگ کردن پارچه را داشت مجدداً قسمت‌های رنگ‌آمیزی شده را با ماده مقاوم می‌پوشاند و مبادرت به رنگ‌آمیزی دوباره یا چندباره قسمت‌های سفید پارچه می‌کرد و با تکرار این عمل، پارچه نقش‌های رنگین متنوعی به خود می‌گرفت.

مدتی گذشت تا آنها به روش نسبتاً کامل‌تری دست یافتند. در این هنگام از صمغ و موم استفاده می‌کردند. به این ترتیب که هر دو طرف پارچه را با صمغ یا موم می‌پوشانیدند. بعد با یک ابزار تراش جای نقشه مورد نظر را می‌تراشیدند. در اثر تراش، صمغ یا موم از پارچه جدا می‌شد و چون اثری از موم یا صمغ در زمینه پارچه باقی نمی‌ماند، آن را رنگریزی می‌کردند. بعد از خشک کردن پارچه که جاهای تراشیده شده رنگ گرفته بود دوباره جاهای رنگ شده لازم را با صمغ یا موم می‌گرفتند و باز جای دیگر را می‌تراشیدند ... برای رنگ بعدی و همچنین برای چند بار رنگ کردن این کار را ادامه می‌دادند تا نقشه مورد علاقه به دست بیاید و سپس پارچه را برای بار نهایی می‌شستند.

باتیک جاوه از دیرزمان تا به حال در تمام دنیا مشهور بوده و طرح‌های این پارچه‌ها دیگر حالت کلاسیک دارند. انواع گل‌ها، پرندگان، حیوانات اهلی و وحشی به‌طور انبوه در فرم‌هایی با اشکال هندسی در آنها جا داده شده است. در حال حاضر پارچه‌هایی که با این تکنیک در اندونزی و جاوه تولید می‌شود بسیار استادانه صورت می‌گیرد و پارچه‌های بسیار نفیسی تولید می‌گردد که ارزش هنری بالایی دارند. تعدادی از مناطق مختلف که در اندونزی مشغول کار هنر باتیک می‌باشند عبارت است از:

- روستای کنونگو از بخش تولانگان در منطقه سیدوآرجو؛

- روستای جمبنگان از بخش ونوکولو در منطقه لورابایا؛

- روستای بانجارساری از بخش کوتا در منطقه پاسی تان؛
- روستای کلامپار از بخش پروپو در منطقه پامه کاسان؛
- روستای ته مانگ گونگان از بخش کوتا در منطقه بانی یوانگی؛
- روستای سومبرجاتی از بخش تمپه در منطقه لوماجانگ؛
- روستای تامان آروم از بخش پارانگ در منطقه ماگه تان.

تاریخچه باتیک در چین

چین دارای پیشینه بسیار زیادی در تولید باتیک است که این قدمت به قرن ششم میلادی برمی گردد. امروزه هنوز می توان باتیک هایی را که توسط مردم میائو (miao) و گویشو (guizhou) به وجود آمده مشاهده کرد.

در میان اقلیت میائو گروه های فرعی بسیار متفاوتی وجود دارند. قوم میائو توجه خاصی به لباس های خود دارد که از پارچه های ضخیم تزئینی که در آنها طرح های بافته شده و موم مقاوم به کار رفته تشکیل شده است. تقریباً همه موارد باتیک قوم میائو با تزئین کنف و پنبه (نه ابریشم) و کاربری موم داغ که بعداً پارچه را داخل رنگ نیلی رنگ قرار می دادند شکل گرفته است. از این نوع پارچه ها بعدها برای تهیه دامن، طرح های روی کت، پیش بند و ساک بچه استفاده می شد. در سرتاسر گویشو بیشتر از رنگ نیلی برای پارچه اصلی استفاده می کنند تا رنگ آبی سیر به دست آید. از گیاهان به دست آمده که در یک بشکه چوبی خیسانده شده، خمیرمایه ای تهیه می شود. پارچه مقاوم در برابر موم احتمالاً یکی از اشکال اولیه تزئین پارچه در گویشو به شمار می آید چرا که تمام مواد مورد نیاز در دسترس بوده است.

موم عسل مهم ترین ماده تشکیل دهنده به شمار می آید که سایر رزین ها به آن افزوده می شود. مقاومت موم هرگز از بین نمی رود و هدف از استفاده آن ایجاد تصویری واضح و روشن است. چرا که خود موم هم چسبناک و هم انعطاف پذیر است. موم اغلب در دیگ کوچکی که روی آتش ذغال نیم سوز یا هیزم قرار دارد حرارت داده می شود. وقتی که روی پارچه از موم استفاده شد، رنگ آن سیاه می شود اما در پایان مرحله موم از روی پارچه زدوده می شود و سپس پارچه را

با آب سرد شستشو داده و در معرض هوا قرار می‌دهند تا خشک شود. برای این کار می‌توان مجدداً از موم عسل استفاده کرد.

جنس ابزار مورد استفاده متداول برای کاربرد موم، مس و برنج است که دارای دستگیره‌ای از جنس نی می‌باشد. این ابزار را به تنهایی در ترسیم خطوط راست یا نسبتاً مایل و پیچ در پیچ استفاده می‌کنند.

دختران جوان مناطق میائو در هر باتیک بسیار ماهر هستند. آنان از طرح‌های بسیار ظریفی که به شکل مارپیچ در دو ردیف قرینه هم می‌باشند استفاده می‌کنند که این طرح‌ها نشانگر شاخ گاو میش آسیایی مظهر حیات و مرگ نیاکانشان به شمار می‌آید. این دختران از سنین هفت تا نه سالگی شروع به آموختن آفرینش و خلق هنر باتیک می‌کنند. زیباترین آثار فوق را می‌توان در گهواره‌های کودکان، آستین کت و دامن افراد مشاهده کرد. بیشتر طرح‌های قدیمی و سنتی دارای اشکال هندسی‌اند و منظور از آن ماهرانه‌ترین کاربرد موم مقاومی است که به شکل خطوط ظریف آبی رنگ در زمینه سفید جلوه‌نمایی می‌کند. بیشتر طرح‌هایی همچون گل، پرند و ماهی که متأثر از چینیان می‌باشد در طول قرن‌ها عرضه می‌شده است.

تاریخچه باتیک در آفریقا

رنگرزی ثابت و ایجاد نقش بر روی پارچه نیز قسمتی از تاریخ آفریقا است. در بسیاری از قسمت‌های مختلف آفریقا نمونه‌هایی از پارچه‌های باتیک وجود دارد که نفیس‌ترین آن مربوط به نیجریه است که اقوام یوروبا (yoroba) که لباس‌های adire را تولید می‌کنند و برای این کار از دو روش مقاوم‌سازی استفاده می‌کنند: روش adire که برای طرح‌های گره‌دار است و روش adire eleko که از خمیر نشاسته استفاده می‌شود.

بیشتر اوقات برای تهیه این خمیر از آرد مانیوک (که یک نوع ریشه گیاهی است)، برنج و زاج سفید یا سولفات مس (که با هم می‌جوشانند تا خمیر نرم غلیظی به دست آید) استفاده می‌کنند. قبیله یوروبا در غرب آفریقا از خمیر مانیوک و مردم سنگال از خمیر برنج به‌عنوان یک ماده مقاوم استفاده می‌کنند. خمیر فوق به دو روش بر روی پارچه منتقل می‌شود:

- یک روش با ابزار دستی است شبیه یک ابزار شانه‌ای شکل از جنس چوب یا فلز است و دیگر استفاده از یک تکه استخوان.
  - روش دیگر انتقال طرح با استفاده از شابلون فلزی باریک است که به یک ابزار انعطاف‌پذیر فلزی یا چوبی مجهز است و این کار بیشتر توسط مردان انجام می‌گیرد.
- منقوش ساختن پارچه معمولاً یک سنت خانوادگی است که از مادران به دختران به‌عنوان یک نوع کار خانوادگی به ارث می‌رسد. پارچه معمولاً به شکل مربع یا مثلث‌هایی تقسیم می‌شود و طرح‌های روی پارچه شامل منجوق‌کاری و یا استفاده از تصاویر سنتی از فرهنگ و تاریخچه قومی خود هنرمند می‌باشد و به‌طور معمول پارچهٔ eleko از دو تکه و نیم یارد (۱/۸۲ یا ۱/۲۸ سانتی‌متر) پارچهٔ به هم دوخته شده تشکیل می‌شود.
- رنگ سنتی و قدیمی که بیشتر در آفریقا از آن استفاده می‌شود نیل است و از نوعی گیاه که در آنجا می‌روید به‌دست می‌آید. در بسیاری از نقاط، هم اکنون این گیاه کاشته شده و انواع مختلف آن تنوع زیادی از رنگ آبی سیر عرضه کرده است.
- وقتی که خمیر مقاوم خشک شد، پارچه را در یک ظرف بزرگ سفال یا گودال‌های حفر شده در زمین رنگ می‌کنند. خمیر پس از رنگ گرفتن، مالش داده می‌شود تا از آن طرحی به رنگ سفید یا آبی روشن درآید. معمولاً پارچه‌ها از جنس پنبه هستند اما گاهی اوقات برای لباس‌های بسیار گران‌تر از نوعی ابریشم معمولی استفاده می‌شود. در سال‌های اخیر پارچه‌های دیگری نیز با طرح‌های آفریقایی در انگلستان و هلند تولید می‌شود. بدین صورت تولید انبوه پارچه توسط ماشین‌آلات نساجی انجام شده و هم اکنون در کشورهای آفریقایی نمونه‌های متعدد این نوع پارچه تولید می‌شود.

نحوه چاپ باتیک در چین

تاریخچه باتیک در ایران

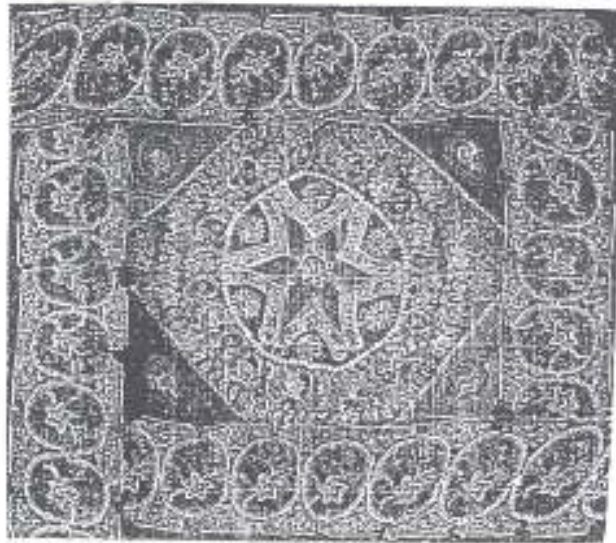
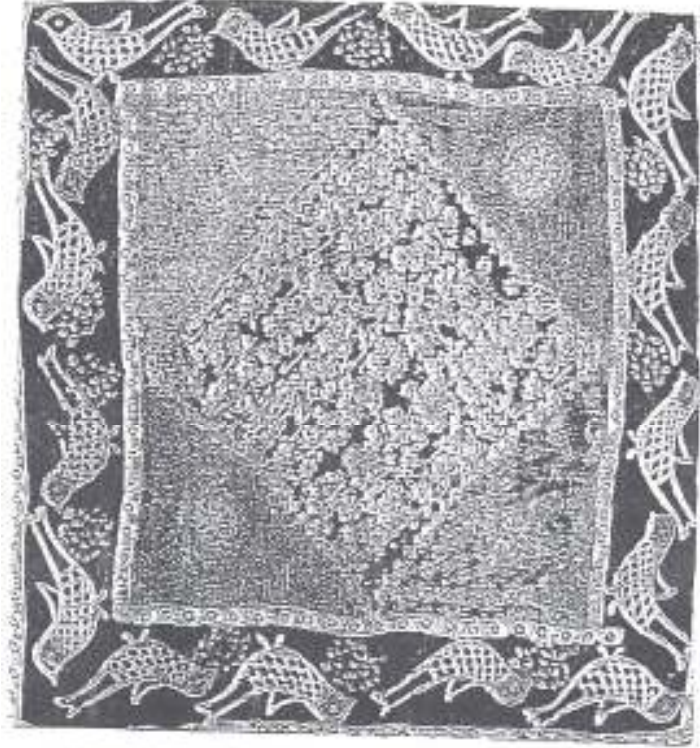
باتیک در فرهنگ نفیسی، حصار و ضریح معنا شده و عوام آن را کلاغی، کلافی، کلافه‌ای یا کلاغه‌ای می‌خوانند و در پاره‌ای نقاط نیز «قنوز» که معادل آذری ابریشم است تلفظ می‌شود و وجه تسمیه‌اش این است که چون در گذشته‌های دور معمولاً قسمت‌هایی از پارچه را که قرار بود رنگ‌آمیزی شود به اشکال خاصی گره زده یا می‌دوختند و سپس مبادرت به رنگ‌رزی می‌کردند، طبیعتاً رنگ نمی‌توانست در قسمت‌های گره خورده یا دوخته شده نفوذ کند، پس از پایان عملیات رنگ‌رزی و بازشدن گره‌ها و نقاط دوخته شده قسمت‌هایی که رنگ را جذب نکرده بود حالتی نگاتیو در متن رنگی به خود می‌گرفت و باز از آنجا که معمولاً فقط از یک رنگ و بیشتر از رنگ سیاه استفاده می‌شود این نقوش تصادفاً حالت پر کلاغ را به ذهن تداعی می‌کرد و به همین جهت نیز برای تشخیص آن از سایر منسوجات رنگ‌رزی شده کلاغی خوانده می‌شد. همچنین در تعریف لغوی «در لغت‌نامه دهخدا آمده است: کلاغی. [ک] چارقدی ابریشمین است که زنان عشایر بر سر کنند. قسمتی از روسری و جز آن. دستمال بزرگ ابریشمین که مردان بر کلاه و زنان کرد به سر و روی بندند»^۱ باتیک که بیشتر به پارچه‌هایی با چاپ مقاوم در برابر نور، حرارت، رطوبت و سایر عوامل جوی اطلاق می‌شود، در حال حاضر علاوه بر ایران، به‌صورت هنری ملی در بخشی از کشورهای جنوب و شرق آسیا نیز رواج دارد. معمولاً صنعتگران از ابزار و ادواتی بسیار ساده استفاده می‌کنند.^۲ معروف است که این هنر بیشتر در منطقه‌ای پرت و دورافتاده در جنوب تبریز، بر سر راه تبریز به مراغه و به فاصله هفت کیلومتری شرق خسروشاه که به روایت نویسنده کتاب *آذربایجان*، در گذشته‌های دور اوشکایا نامیده می‌شد قرار داشته است. همچنین در روستاهای اسکندان و دیزج نیز این هنر دیده شده. همان‌طور که گفته شد شروع باتیک در ایران از شهر تبریز و به‌دست استاد حسین کلاقی گنجینه بوده است. در ابتدا این چاپ بر روی کرباس دست‌بافت محلی صورت می‌گرفت. در این شیوه ابتدا کرباس را خیس کرده و با چوبک شستشو داده تا آهار کرباس از بین برود. بعد از خشک شدن آن را روی میز پهن کرده و با قالب‌های کنده‌کاری چوبی قدیم سبک اصفهان دست به کار چاپ می‌شدند. برای این کار مقداری سقز خام را در ظرفی می‌جوشانیدند تا از آن نوعی روغن به‌دست آید. روی سقز

مایع آماده شده را با پارچه ماهوتی یا نم‌می‌پوشانیدند و ظرف را در جوار حرارت نگه می‌داشتند تا مایع سقز گرم و داغ باقی بماند. سپس قالب مهر را به سقز گرم آغشته کرده و روی پارچه قرار می‌دادند و در پایان رنگرزی پارچه را شستشو می‌دادند. بیشترین بازار فروش پارچه‌های باتیک یا کلاقه‌ای در ایران در بین عشایر کردستان، لرستان، عشایر فارس (قشقایی) و ترکمن صحرا می‌باشد.^۳

اشاره‌ای به باتیک‌های اسکو

«مردمی که در سده ششم پیش از میلاد بر کرانه دریای خزر زندگی می‌کردند به ظاهر روش باتیک یا رنگ‌ناپذیر کردن منسوجات به روی پارچه‌های پشمی را به کار می‌بردند. بنا به گفته ریش سفیدان روستای اسکو، این هنر را مهاجران باکو که از هجوم روس‌های تزاری می‌گریختند به میان آنان آوردند.

زنان عشایری ایران همیشه روسری‌های خوشرنگ معروف به «باتیک» را دوست داشته‌اند. این روسری‌ها در بازار شیراز در میان انبوهی از روسری‌های رنگارنگ مورد پسند قشقایی‌ها، روسری قشقایی نام دارد. در ترکمن صحرا نیز به همان اندازه محبوب است و روسری‌های ترکمنی خوانده می‌شود. در مناطق دیگر نیز به نام محل خود منسوب هستند.^۴ رنگرزان و باتیک‌کاران اسکو فراورده‌های خود را برای مشتریان معینی تهیه می‌کنند و نقش‌های آن بر حسب ذوق و سلیقه مشتریان عشایری و یا خریداران شهری و یا بیگانه فرق می‌کند اگرچه هنوز ابریشم مصنوعی را برای تهیه اجناس ارزان‌تر رنگ می‌کنند. در حال حاضر مشتریان قطعات طراحی شده را سفارش می‌دهند و معمولاً رنگ‌ها و نقش‌های سستی و اندازه مطلوب خود را برای لباس با مصرف خاصی که در نظر دارند از پیش معین می‌کنند.

شیوۀ تهیه یک روسری عشایری، اثر محمد نراقی

ابزار و وسایل باتیک

ابزارآلاتی که در چاپ و نقاشی باتیک به کار می‌روند بسیار ساده هستند و با وجود این سادگی می‌توان زیباترین طرح‌ها را چاپ و خلق کرد.

وسایل ابتدایی برای نقاشی باتیک عبارتند از:

۱- پارچه ابریشمی متناسب با طرح؛

۲- طرح مورد نظر؛

۳- مدار معمولی برای انتقال طرح بر روی پارچه؛

۴- انواع قلم مو؛

۵- در صورت امکان قلم (تیان یا تاجتیک)؛

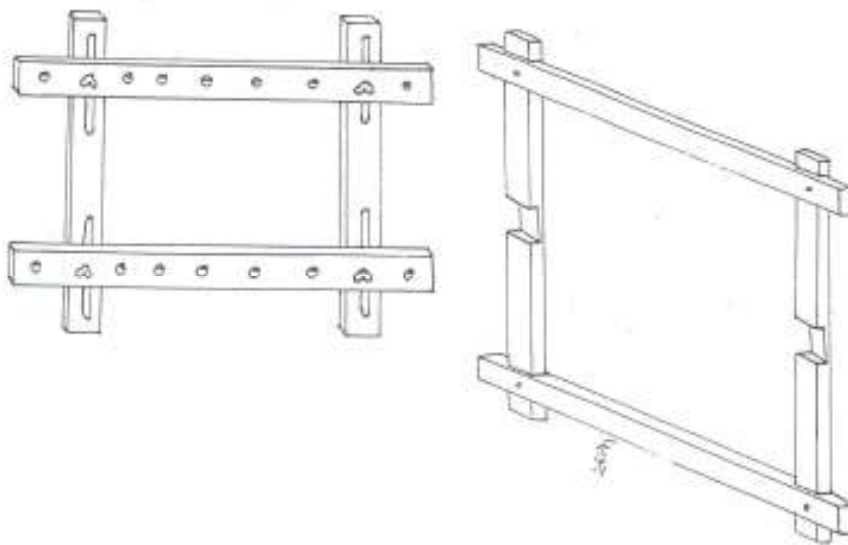
۶- میز کار؛

۷- چهارچوب (کلاف چوبی) برای کشیدن پارچه؛

توضیح اینکه چهارچوب کار باتیک را مانند بوم نقاشی می‌کند و کار باتیک آسان‌تر انجام

می‌شود چون پارچه حرکت ندارد و تا انتهای کار پارچه ثابت و محکم بر روی شاسی قرار دارد.

مطابق شکل

- ۷- پالت و جای رنگ که بتوانیم رنگ‌ها را در آن مخلوط کنیم تا برای نقاشی در دسترس باشد؛
- ۹- ظرف مسی یا آلومینیومی یا روحی برای گرم کردن واکس باتیک؛
- ۱۰- اسفنج و قلم‌های اسفنجی برای مرطوب کردن و رنگ کردن پارچه؛
- ۱۱- اتو برای پارافین یا (واکس‌گیری) پارچه.

نحوه طراحی و ساخت مهر

چاپ دستی عبارت است از رنگ نمودن یا بی‌رنگ کردن موضعی سطح پارچه با استفاده از مهر با نقوش برجسته که چاپ باتیک هم به کمک همین قالب‌های چوبی انجام می‌شود و نخستین مرحله چاپ را تهیه قالب تشکیل می‌دهد. قالب‌سازی در دو مرحله تهیه طرح و ساخت مهر انجام می‌شود. در مرحله اول، نقش مورد نظر بر روی کاغذ نازک (کاغذ پوستی و کاغذ روغنی) ترسیم می‌شود. ولی از آنجا که معمولاً بسیاری از طرح‌ها در خط یا خطوطی دارای اشتراک هستند و هنگام چاپ امکان نمایش خطوط مشترک آنها به دلیل پر شدن از موم مذاب وجود ندارد و طبیعتاً حد فاصلی بین نقوش ایجاد نخواهد شد. فاصله‌گذاری امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

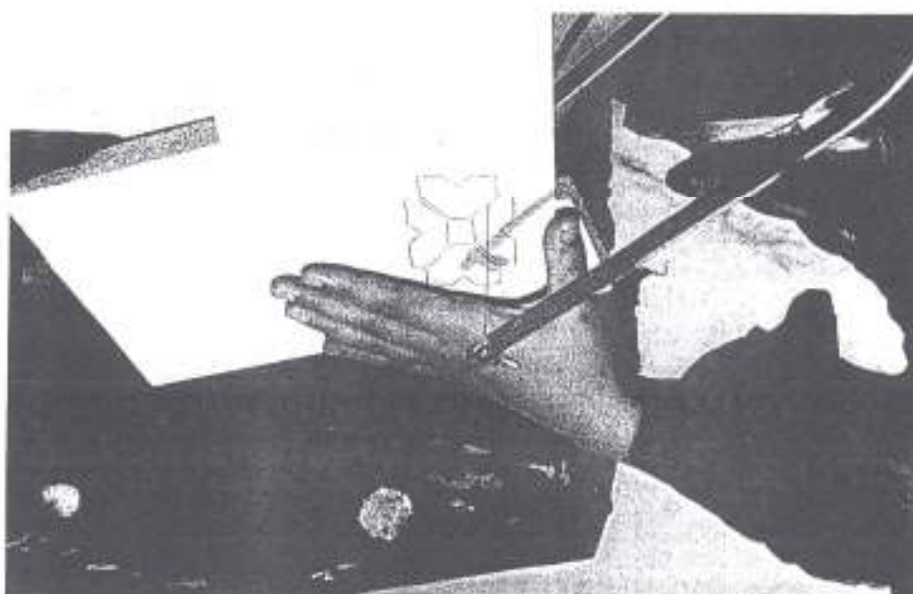
پس از پیاده کردن طرح بر روی کاغذ آن را بر روی تخته سه لایی می‌چسبانیم. نکته‌ای که در اینجا قابل ذکر است قالب‌هایی است که در چند رنگ باید ساخته شوند و باید تفکیک رنگ و به طبع آن تفکیک قالب صورت گیرد و به‌عنوان مثال اگر طرحی از ۳ رنگ تشکیل شده بود باید چهار طرح بر روی تخته سه‌لایی چسبانده شود و یکی از طرح‌ها را به زبان عامیانه خرد کنیم و هر قالب را به یک رنگ جداگانه اختصاص دهیم و هر کدام از تکه‌های رنگی بریده شده را بر روی قالب رنگی مورد نظر خودش قرار دهیم و اگر قالب تک رنگ تهیه شود به دو قالب نگاتیو و پزیتیو احتیاج است. ابزار و وسایلی که جهت بریدن تخته سه‌لایی مورد استفاده قرار می‌گیرد عبارت است از: کمان اره، اره مویی، سنجاق ته‌گرد، سمبه، درفش، متنه دستی، سوهان فلزی، دم‌باریک، چکش، میخ سایه پنج، میخ بنفش نمره ۱/۴ گیره کوچک رومیزی است.

و نیز ابزار و مواردی که در ساختن قالب ما را یاری می‌کنند عبارتند از:

- ۱- تختۀ سه لا؛
- ۲- تیغۀ اره مویی؛
- ۳- انبردست؛
- ۴- درفش؛
- ۵- دریل و مته دستی؛
- ۶- میخ سایه پنج؛
- ۷- خطکش؛
- ۸- سوزن ته گرد؛
- ۹- پیش کار میز کار.

شیوۀ برش قالب

آماده‌سازی پارچه جهت چاپ

در این فصل اعمالی را که بر انجام پروژه عملی صورت گرفته به شکلی خلاصه‌تر و کلی‌تر بیان می‌کنیم:

- انتخاب طرح:

انسان همواره برای تزئین آثار خود از طبیعت اطرافش الهام گرفته است و گاهی نیز زندگی خود را با تصاویر ساده به تصویر کشیده است. طرح‌هایی که عموماً مشتمل بر شکل‌های انتزاعی و تصاویر ساده شده هیکل‌های انسان‌هایی در حال شکار جانوران با کمان و پیکان، یا رقص دسته‌جمعی مردان و زنان و یا گله‌های چهارپایانی چون گاو وحشی و بزکوهی و گوزن بوده است.

نقاشی‌هایی که بر سقف و دیوار غارها، با استفاده از دوده زغال یا سوخته استخوان مخلوط با پیه جانوران و یا با رنگیزه‌های کانی، مانند گل اخرا و خاک سرخ ترسیم می‌شده بر پایه ایمانی جادویی بوده است و قدمت این‌گونه نقاشی‌ها به بیش از ۲۰۰۰۰ سال ق.م تخمین زده شده است.

- آماده‌سازی پارچه ابریشمی:

الف- شستشوی اولیه پارچه برای از بین بردن موادی که در کارخانه به پارچه زده می‌شود.

ب- قرار دادن پارچه در زاج سفید برای رنگ‌پذیرتر کردن پارچه و در اصطلاح دندانان کردن پارچه برای تثبیت و رنگ‌پذیری بیشتر الیاف است و این عمل به این صورت است که با به‌وجود آوردن خلل و فرج در روی سطح الیاف باعث نفوذ بیشتر رنگ به داخل الیاف می‌شود. پارچه‌ها را به مدت ۲ الی ۳ ساعت در محلول زاج سفید قرار می‌دهیم تا عمل دندانان به خوبی انجام شود.

پ- خشک کردن پارچه؛

ت- اتو کردن پارچه؛

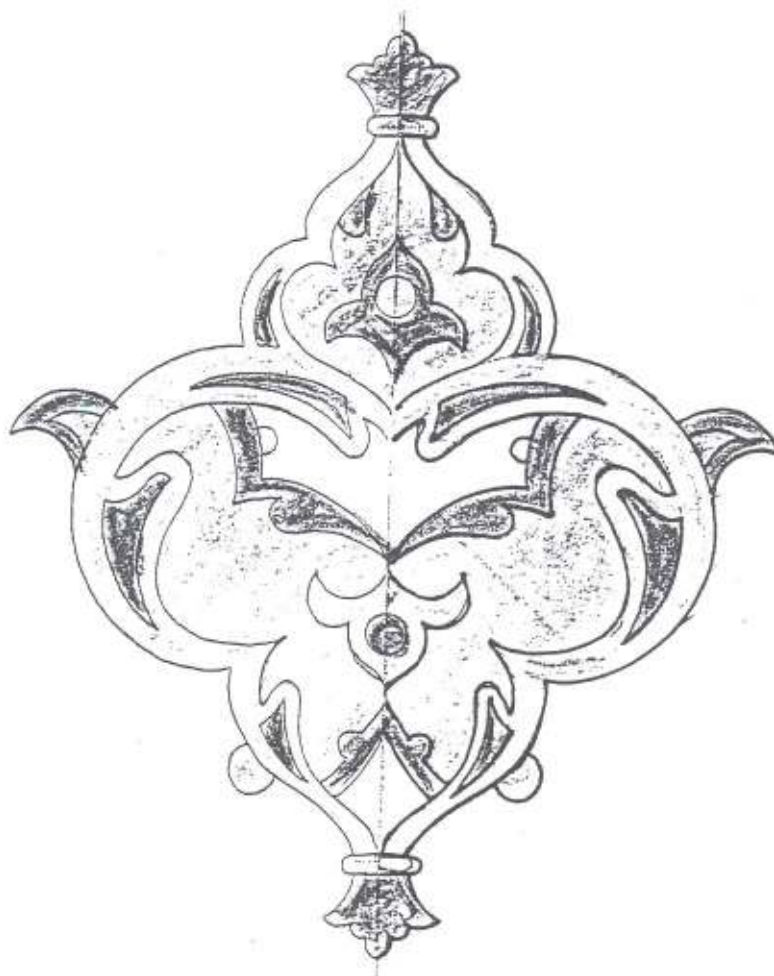
ث- دوختن توری ارگانزا به پارچه ابریشمی به منظور استفاده از آن در چاپ.

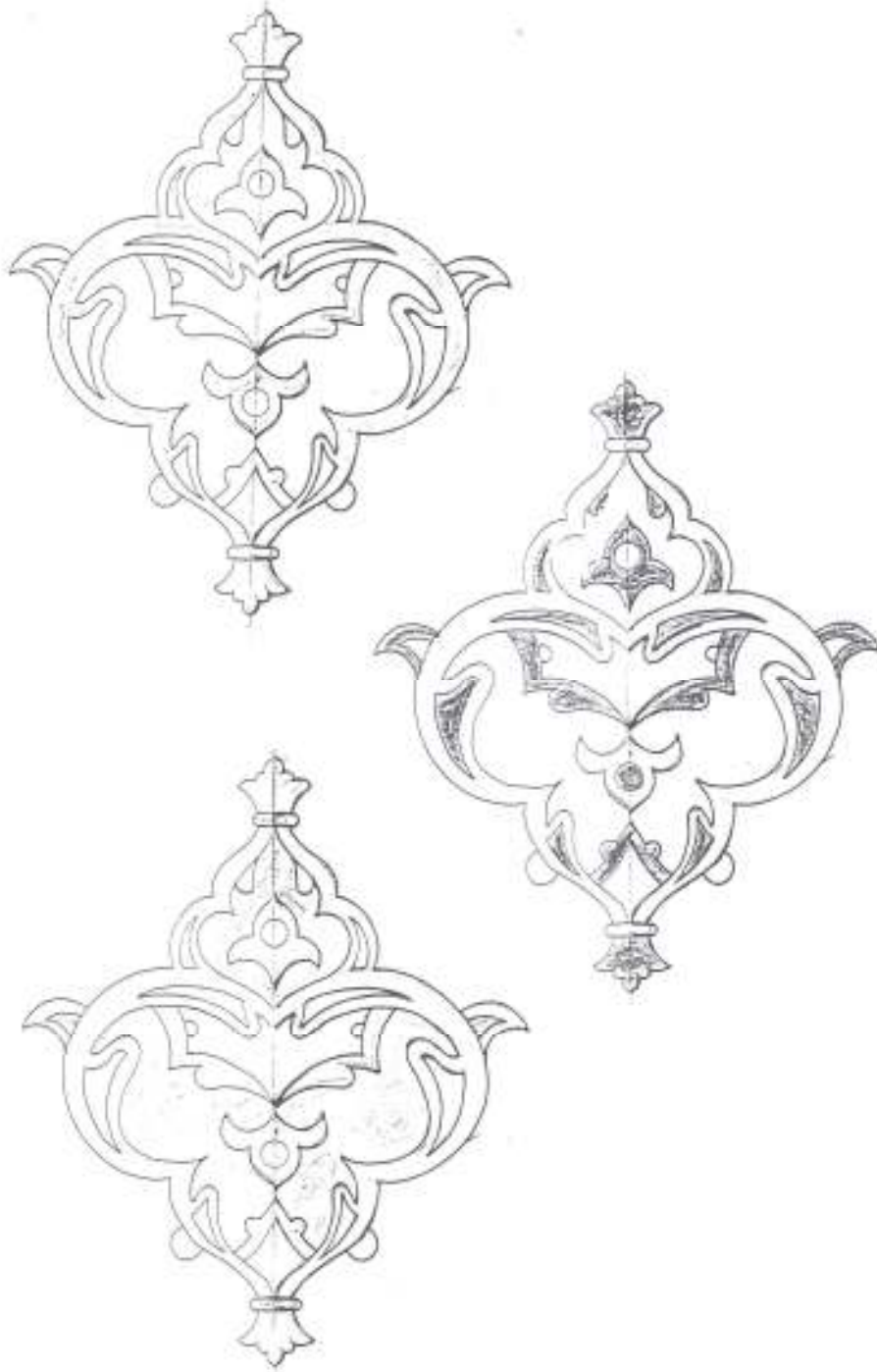
- قالب (مهر):

تهیه قالب در فصل‌های قبل به تفصیل توضیح داده شد. در این قسمت فقط این نکته را متذکر می‌شویم که در تفکیک رنگ از نقشه مادر ابتدا رنگ سفید را جدا کرده و به ترتیب رنگ‌های

تیره‌تر را از نقشه جدا می‌کنیم و به ترتیب تمام نقشه‌های تفکیک شده را به سه لایه خودش می‌چسبانیم و می‌بریم.

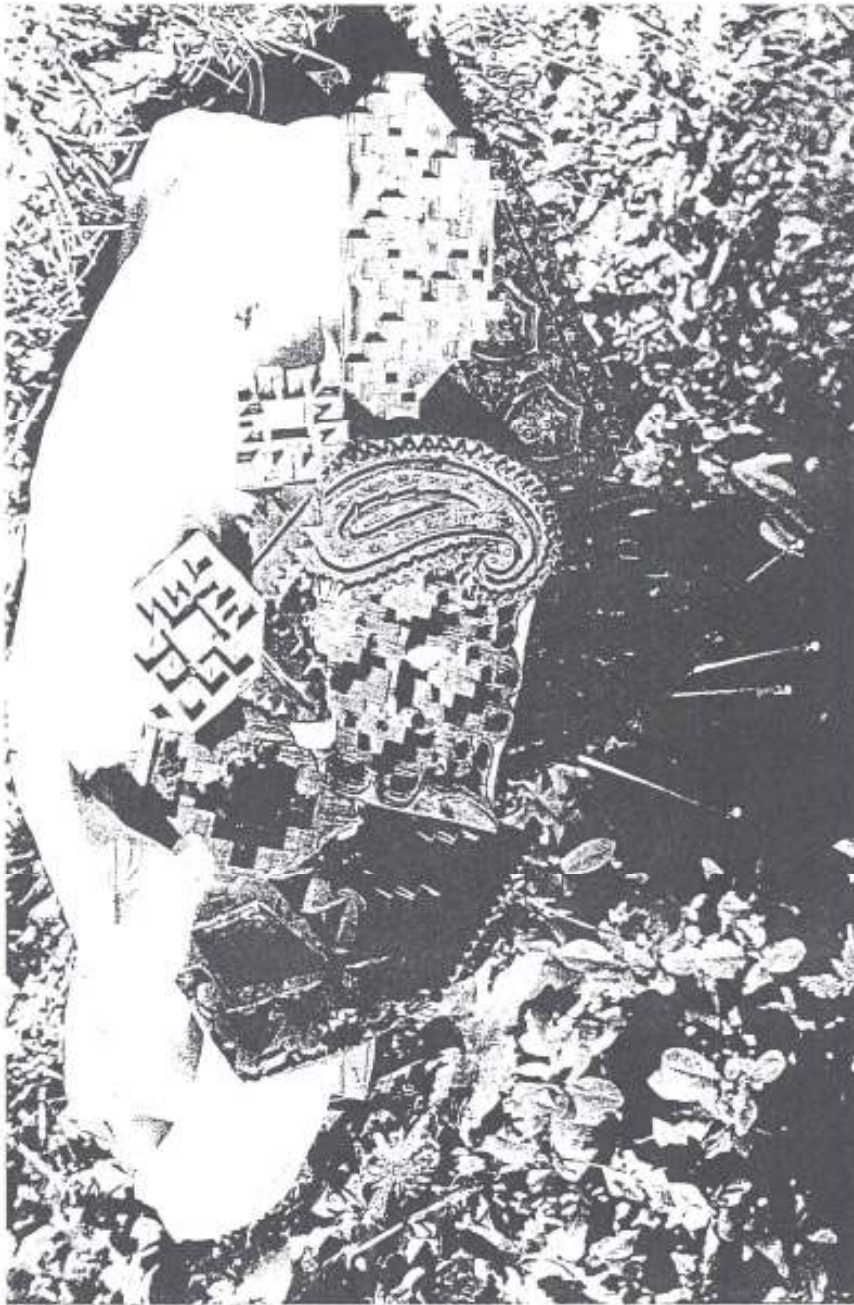

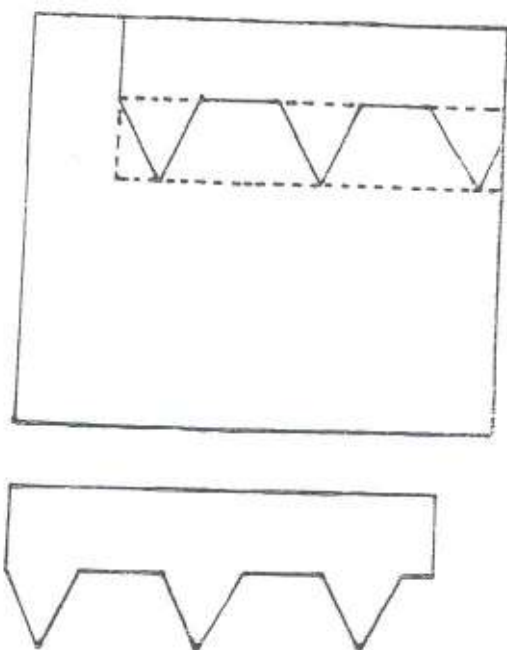
موقع برش اطراف طرح، ابتدا کار برش از روی تخته سه‌لایی آغاز و سپس با دقت اطراف آن بریده می‌شود. در صورتی که بنا به مقتضای طرح، برش بخش یا بخش‌هایی از قسمت‌هایی میانی طرح ضروری باشد ابتدا محل مورد نظر به وسیلهٔ متنهٔ دستی سوراخ و بعد از عبور دادن مویی از آن، کار برش ادامه می‌یابد. بعد از تهیهٔ کلیهٔ قسمت‌ها بر مبنای طرح اصلی، قسمت‌های بریده شده بر روی تخته صاف دیگری که تا حدودی بزرگ‌تر از اندازهٔ طرح است چسبانده می‌شود. سپس به کمک متنهٔ دستی سوراخ‌های ریزی در آنها ایجاد و بعد به کمک سنجاق ته‌گرد که به وسیلهٔ دم باریک چیده شده و کوتاه‌تر شده به تخته کوبیده و محکم می‌گردد و به این ترتیب سطح برجسته‌ای به ضخامت تخته سه‌لایی بر روی سطح تخته ایجاد می‌شود.

در مواردی که در بخش‌هایی از طرح نقطه‌های ریزی پیش‌بینی شده باشد از میخ‌های سیاه بنفش $1/4$ و برای نمایش نقاط کوچک‌تر از میخ‌های باریکی که به نام سایهٔ پنج معروف است استفاده می‌شود. پیداست که بلندی کلیهٔ قسمت‌های سطح قالب می‌بایست به یک اندازه باشد تا تمام نقوش به‌طور کامل بر پارچه منتقل شود. به همین جهت نیز در مواردی که استفاده از میخ ضروری باشد برای ایجاد هماهنگی در سطح باید به بلندی میخ و ضخامت تخته سه‌لایی که طرح از آن بریده شده توجه شود و در یک سطح قرار گیرند.

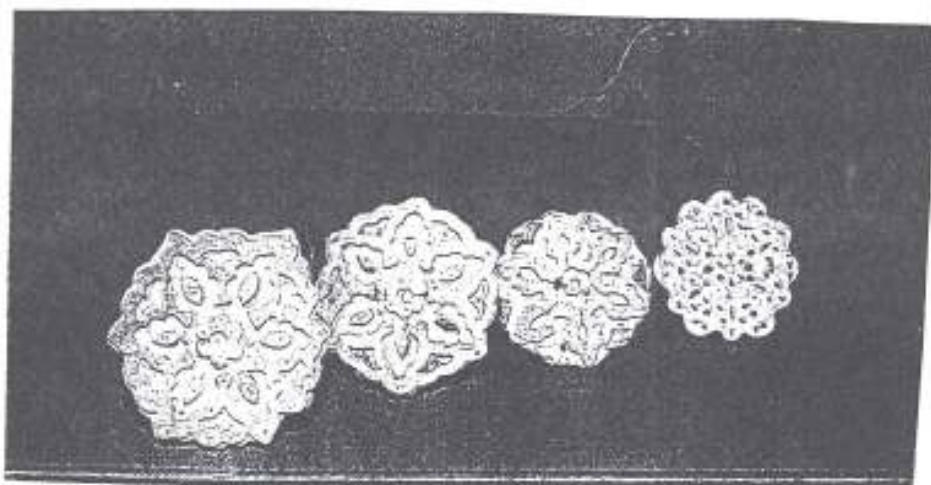
مهری که به این صورت آماده گردیده به وسیلهٔ میخ‌های کوچک بر روی تخته سه‌لایی دیگری نصب و زواید اطراف آن به وسیلهٔ ارهٔ مویی حذف می‌شود. آخرین مرحله از ساخت مهر تهیهٔ دستهٔ آن است. برای این منظور می‌بایست ابتدا از تخته‌ای به قطر دو سانتی‌متر، قطعه‌ای با ارتفاع هفت سانتی‌متر و پهنای متناسب با اندازهٔ قالب بریده شود. برای نصب مهر بر روی پایه و به منظور پیشگیری از برخورد چکش با قسمت‌های بریده شده ابتدا نقاطی از مهر به وسیلهٔ متنهٔ دستی نازک سوراخ و بعد از قرار گرفتن میخ در آنها به کمک سمبه و گیرهٔ رومیزی، کار کوبیدن میخ انجام می‌شود. به این شکل مهر ما آمادهٔ استفاده می‌گردد.

نمونه چند قالب باتیک

ورق‌های فلزی بریده شده برای تهیه قالب

مهرهای آماده شده

ترکیبات مختلفی برای تهیه واکس وجود دارد که به ترتیب در ذیل به آنها اشاره می‌کنیم:

واکس برای نقاشی باتیک

مواد لازم برای تهیه واکس مورد نیاز برای نقاشی به شرح زیر است:

الف- پارافین منجمد ۱۰۰ گرم؛

ب- موم طبیعی خالص ۲۰ گرم؛

ج- سقز طبیعی ۵ گرم.

برای تهیه این واکس ابتدا سقز را در ظرفی می‌ریزیم و بر روی شعله قرار می‌دهیم تا سقز پخته شود. البته باید مواظب باشیم که سقز نسوزد و از بین نرود. سپس موم طبیعی را به آن اضافه کرده و اجازه می‌دهیم تا کمی آب شود و بعد هم پارافین منجمد را به آن اضافه می‌کنیم. سپس از الک ریز آن را عبور می‌دهیم تا ناخالصی‌های آن گرفته شود. واکس ما آماده استفاده برای نقاشی است.

واکس برای چاپ باتیک (کلافه‌ای)

فرمول‌ها و روش‌های مختلفی برای تهیه واکس مخصوص چاپ وجود دارد که به آنها اشاره می‌کنیم:

فرمول اول

الف- پیه گاو و یا گوسفند ۲۵۰ گرم؛ ب- موم خالص طبیعی ۳۰۰ گرم؛ ج- سقز طبیعی ناپخته ۵۰۰ گرم.

فرمول دوم

واکس ترکدار (عنکبوتی) که از این فرمول برای ترک روی کار استفاده می‌شود شامل:

الف- پارافین جامد ۵۰ گرم؛

ب- موم خالص ۵ گرم.

(واکس باتیک) یا مواد مقاوم

واکس‌هایی که در ابتدا برای این کار استفاده می‌شد از شیرۀ موز بود که پس از اتمام کار اثر آن با حرارت دادن و شستشو از بین می‌رفت و امروزه انواع مختلفی از واکس برای باتیک استفاده می‌شود. واکسی که اغلب برای این کار استفاده می‌شود، ترکیبی از موم به خاطر خاصیت نرم بودن آن، پارافین و چربی حیوانات می‌باشد که در قسمت‌های بعدی ترکیبات مختلف آن ذکر خواهد شد.

بهترین واکسی که در حال حاضر تهیه می‌شود، مربوط به جزیره Timor می‌باشد. همچنین در سامباوا و سوماترا در اندونزی نیز واکس‌های خوبی تهیه می‌شود. سه شکل از پارافین که پایه آن نفت خام می‌باشد وجود دارد: پارافین سفید، پارافین زرد و پارافین سیاه. مقدار ترکیب مواد برای ساخت واکس متفاوت است و واحد اندازه‌گیری آنها بر حسب گرم می‌باشد. دستورالعمل‌های ساخت واکس در اندونزی بسیار سری می‌باشد و واکس مخصوص به خود را تهیه می‌کنند. این واکس‌ها با رنگ‌های مختلف در طی مراحل رنگرزی قسمت‌هایی از متن پارچه را پنهان می‌کنند تا رنگ نگیرد. سطوح بزرگ یک متن معمولاً با واکس سفید پر می‌شود، که کیفیت پایینی دارد. در قسمت‌هایی از طرح که مشکل‌تر می‌باشد از واکس‌هایی با کیفیت بالاتر استفاده می‌شود. نکته‌ای که در اینجا لازم است عنوان شود، درجه حرارت خاصی است که واکس باید دارا باشد. اگر واکس خیلی سرد باشد بسیار دشوار از canting^o خارج می‌شود و گاهی آن را مسدود می‌کند. ضمناً کاملاً در تار و پود فرو نمی‌رود و باعث نفوذ رنگ می‌شود. اگر هم گرمای زیادی داشته باشد به سرعت از canting خارج می‌شود و کنترل آن دشوار می‌شود که این تنظیم درجه حرارت نیز با کسب تجربه حاصل می‌شود.

مواد تشکیل دهنده واکس

سقز

صمغ کلیه درختان پسته را که در اثر خراشی روی آنها به دست می‌آید سقز می‌نامند. میزان تراوش صمغ با شروع باز شدن برگ‌ها آغاز شده و از ۳۰ تیر تا ۲۰ مرداد به حداکثر خود می‌رسد. سپس

با آغاز دوره استراحت رو به کاهش گذاشته و در زمستان متوقف می‌شود. شرایط آب و هوایی تأثیر به‌سزایی در میزان تولید سقز دارد. به‌طوری‌که در تابستان‌های خشک و معمولی تراوش صمغ به‌طور مرتب ادامه دارد، ولی وزش بادهای گرم و یا آفتابزدگی ممکن است میزان تراوش صمغ را کاهش داده و یا به پوست درختان آسیب وارد کند. در صورت شدت این پدیده امکان دارد تراوش صمغ به‌طور کامل متوقف گردد. روش علمی - فنی سقزگیری بدین صورت است که ابتدا در قسمت پایین تنه درخت و به فاصله ۳۰ تا ۴۰ سانتی‌متر از سطح زمین در یک طرف درخت، قسمت‌های سطحی تنه درخت را با تبر می‌تراشند. سپس در لایه زیرین، یکی از لوله‌هایی را که شیره نباتی در آن جریان می‌یابد پیدا می‌نمایند. بعد با وسیله‌ای به‌نام گریف سطح لوله را به طول ۳۰ تا ۳۵ سانتی‌متر، عمق حدود یک سانتی‌متر و عرض لبه گریف حدود ۱ تا ۱/۵ سانتی‌متر شیار می‌دهند. در مرحله بعد چهار شیار به‌طور مورب که شبیه عدد ۷ است در طرفین شیار اول خراش می‌دهند. بدین طریق مایع سقز در انتهای شیارهای موجود به ناودانی کوبیده شده در تنه درخت و سپس به ظرفی که در زیر درخت قرار داده شده جاری می‌شود. برای به‌دست آوردن سقز بیشتر هر چند روز یکبار مجدداً شیارهای متصل به شیار وسطی را ایجاد می‌نمایند و این عمل تا پایان فصل سقزگیری یعنی حدود ۲۰ مرداد ادامه می‌یابد. به‌طور متوسط از هر درخت حدود ۳۰۰ گرم سقز به‌دست می‌آید. سقز ماده اصلی تهیه واکس باتیک بوده و با چسبندگی مطلوب و همچنین خاصیت پوشاندگی سطوح پارچه، سبب عدم نفوذ رنگ در سطح طرح می‌شود.

پیه

انواع سخت‌تر چربی‌ها مثل چربی سخت اطراف کلیه و کمر گوسفند و گوساله را پیه می‌گویند. برای جدا نمودن پیه حیوانی از بافت‌های بدن، ابتدا آن را ذوب نموده، پس از صاف کردن مورد استفاده قرار می‌دهند. پیه‌ها به علت نقطه ذوب پایینی که دارند، باعث پایین آمدن نقطه ذوب واکس باتیک می‌شوند. در صورت عدم استفاده از پیه واکس، به درجه حرارت و مدت زمان بیشتری برای ذوب واکس نیاز داریم و زمانی‌که مهر را در واکس فرو برده و از طرف خارج می‌کنیم، واکس روی مهر به سرعت سرد و سخت می‌شود. مهر زدن روی پارچه به درستی انجام

نمی‌شود. بیه علاوه بر رفع این مشکل به نفوذ بهتر واکس به درون پارچه و انعطاف‌پذیری و عدم شکست آن روی پارچه کمک می‌کند.

موم

موم‌ها ترکیبات استری الکل‌های مونو هیدریک و اسیدهای چرب دارای وزن مولکولی بالا می‌باشند که علاوه بر این ترکیبات برخی اسیدها و الکل‌های ترکیب نشده نیز در موم‌ها موجودند. موم زنبور عسل ماده‌ای جامد به رنگ زرد مایل به قهوه‌ای و شکننده است. موم وقتی سرد است سخت و شکننده بوده اما وقتی حرارت داده می‌شود به حالت پلاستیکی و انعطاف‌پذیر درمی‌آید.

پارافین

پارافین در برخی اوقات به‌عنوان ماده کمکی به ترکیب واکس اضافه می‌گردد و تقریباً خواص آن شبیه سقز است ولی اگر در فرمول واکس به‌جای سقز از پارافین استفاده شود، واکس باتیک شکننده شده و در نتیجه پس از رنگ‌رزی بر روی پارچه طرح ترک‌دار باقی می‌ماند.

رنگ در چاپ باتیک

رنگ‌های مورد استفاده در باتیک انواع مختلفی دارند. برخی از این رنگ‌ها به روش سنتی تهیه می‌شوند و رنگ‌های سنتی نام دارند. این رنگ‌ها امروزه کاربرد کمتری دارند. برخی دیگر رنگ‌های شیمیایی هستند. مثل رنگ‌های بازیک، ری‌اکتیو و ... که این رنگ‌ها نیز به شیوه شیمیایی آماده شده و در رنگ‌رزی پارچه مورد استفاده قرار می‌گیرند. این دسته رنگ‌ها چون طی فرایند جوشیدن و حرارت آماده مصرف می‌شوند، باید پس از اینکه کاملاً سرد شدند از آنها استفاده نمود؛ چون ماده مقاوم یا واکس در مقابل حرارت مقاوم نیست و در اثر حرارت رنگ، مقاومت خود را از دست خواهد داد. امروزه نوع دیگری از رنگ‌های باتیک نیز در بازار موجود است این رنگ‌ها به‌صورت خمیر و در ظروف یا تیوپ‌هایی با اندازه‌های مختلف موجودند. این رنگ‌ها به راحتی در آب حل می‌شوند و پس از خشک شدن از ثبات کافی برخوردارند و در اثر شستشو از بین نمی‌روند. (رنگ‌های اکریلیک - LB)

در این قسمت به توضیح و ترکیبات هر کدام از این دسته رنگ‌ها می‌پردازیم:
(۱) ری اکتیو؛ (۲) رنگ‌های بازیگ؛ (۳) رنگ‌های گیاهی.

رنگ‌های ری اکتیو

فرمول آماده‌سازی رنگ‌های ری اکتیو (پرسیون) که جزء رنگ‌های شیمیایی است از این قرار است.

برای یک متر پارچه:

الف- رنگ مورد نظر ۵ گرم؛

ب- الکل صنعتی ۴ گرم؛

ج- گلیسرین ۴ گرم؛

د- جوش شیرین ۲ گرم؛

و- نمک ۴ گرم؛

ه- آب مورد نیاز ۱ لیوان.

طرز تهیه رنگ‌های ری اکتیو

قبل از هر کاری، آب مورد نظر را در تشتک ریخته، بعد به نسبت آن رنگ مورد نظر را آماده می‌کنیم. ظروفی که قرار است رنگ در آن تهیه شود باید مسی یا لعابی باشد، چون اگر رویی یا جنس دیگری باشد رنگ‌ها خراب خواهند شد، و اگر شیشه‌ای باشد هنگام جوشیدن می‌شکند. پس هنگامی که ظرف مناسب انتخاب شد رنگ مورد نظر را در آن ریخته سپس مقدار الکل ذکر شده را به آن اضافه می‌کنیم. سپس نمک، جوش شیرین و گلیسرین را اضافه می‌کنیم و با هم مخلوط می‌کنیم و مقدار آب لازم را که معمولاً به اندازه یک لیوان است به آن اضافه کرده، ظرف مورد نظر را بر روی شعله قرار می‌دهیم. هنگامی که نزدیک نقطه جوش شد آن را برداشته، مقداری که رنگ، گرمای خود را از دست داد آن را به تشتک آب اضافه می‌کنیم. البته بهتر این است که ظرف رنگ آماده شده را درون یک سطل آب ولرم ریخته و به هم بزنییم تا تمام ذرات رنگ حل شود و بعد آن را به تشتک مادر اضافه کنیم. زیرا اگر رنگ به‌طور مستقیم به داخل

تشتک مادر ریخته شود، امکان این هست که منجمد شود و موقع شستشوی پارچه بیشتر رنگ خود را پس دهد. آنگاه پارچه مورد نظر را درون ظرف قرار داده سعی می‌کنیم همه قسمت‌های آن رنگ را به خود جذب کند. در ضمن هر ۱۰ تا ۱۵ دقیقه پارچه را جابه‌جا می‌کنیم تا تمامی پارچه به‌طور یکنواخت رنگ جذب کند تا پارچه، رنگ را به خود بگیرد. یک تا دو ساعت به طول می‌انجامد بعد آن را از ظرف خارج کرده، در آب سرد می‌شویم تا رنگ اضافی از آن خارج شود. بعد برای اجرای کار چاپ و رنگرزی‌های بعدی آن را در سایه، خشک می‌کنیم. البته باید یادآور شد که همیشه از رنگ‌های روشن به رنگ‌های تیره باید رنگرزی کرد.

رنگهای بازیگ

فرمول آماده‌سازی رنگ‌های بازیگ (جوهری) به شکل زیر است:

برای پارچه یک متری:

الف- رنگ بازیگ مورد نظر ۱/۵ گرم؛

ب- الکل صنعتی ۴ گرم؛

ج- گلیسرین ۵ گرم؛

د- اسید استیک ۵ گرم.

طرز تهیه رنگ بازیگ

ابتدا مقدار رنگ مورد نظر را با ترازو وزن کرده و در یک ظرف لعابی می‌ریزیم بعد به مقدار لازم اسید استیک، الکل و گلیسرین به آن اضافه کرده، به هم می‌زنیم. سپس به مقدار لازم آب سرد به آن اضافه کرده، به هم می‌زنیم تا خوب حل شود. البته هر اندازه که آب بیشتر باشد رنگ بهتر حل خواهد شد. بعد از آن، ظرف را روی چراغ گذاشته، می‌جوشانیم. رنگ بازیگ موقع جوشیدن کف می‌کند و باید مواظب باشیم که رنگ از ظرف بیرون نریزد. رنگ ری‌کتیو داخل آب ولرم را جدا کرده و سپس به ظرف مادر اضافه می‌کنیم. کلاً رنگ‌های بازیگ عبارتند از: زرد پولادی، قرمز آلبالویی، سبز مایل به آبی، بنفش بادمجانی، رنگ قرمز، زرد و لیمویی. اگر بخواهیم رنگ‌های دیگر را نیز داشته باشیم باید از روش مخلوط کردن استفاده کنیم.

رنگ‌هایی که از ترکیب به‌دست می‌آیند به‌قرار ذیل است. (به‌ازای هر یک رنگ یک لیتر

آب).

(قرمز اناری):

۱) رنگ زرد پولادی ۱ گرم؛

۲) رنگ قرمز آلبالویی ۱ گرم.

(سبز چمنی):

۱) زرد پولادی ۱ گرم؛

۲) سبز برلیان ۱ گرم.

(قهوه‌ای سوخته):

۱) زرد پولادی ۱ گرم؛

۲) قرمز دانه ۱ گرم؛

۳) سبز برلیان ۱ گرم.

(مشکی):

۱) زرد پولادی ۱ گرم؛

۲) قرمز دانه ۱ گرم؛

۳) بنفش ۱ گرم؛

۴) سبز برلیان ۱ گرم.

(سبز تیره):

۱) زرد پولادی ۱ گرم؛

۲) سبز برلیان ۲ گرم.

(آبی نیلی):

۱) بنفش ۱ گرم؛

۲) سبز برلیان ۱ گرم.

(سرمه‌ای تیره):

- ۱) بنفش ۱ گرم؛
- ۲) سبز برلیان ۱ گرم؛
- ۳) قرمز دانه ۱ گرم.

نمونه‌هایی از مواد و رنگ‌های باتیک

کارگاه چاپ و نحوه استقرار وسایل کارگاه

چاپ باتیک باید در فضایی آزاد و پرنور باشد و اگر کارگاه از هوای آزاد کمتری بهره‌مند است، کارگاه باید به وسایل تهویه مطبوع، نور کافی و امکانات ایمنی مجهز باشد و نیز باید مجهز به وسایل چاپ باتیک نیز باشد مثل:

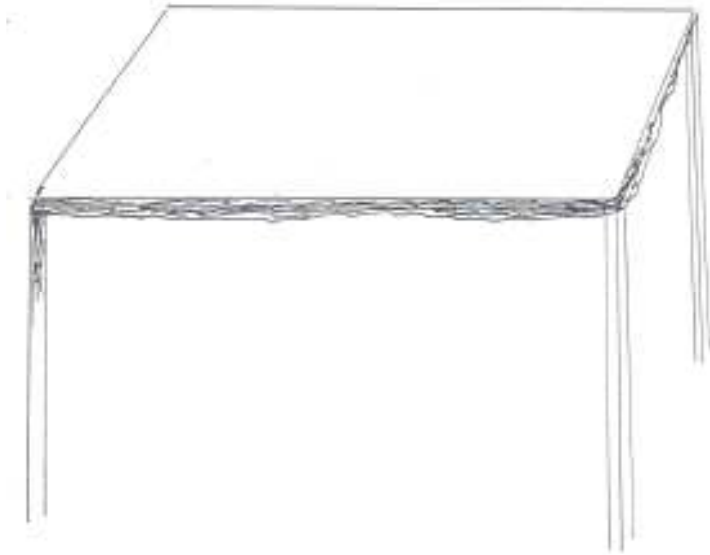
۱. میز مخصوص چاپ مطابق شکل ۱ و ۲؛

مشمع

۱ بر ۲ سانتی متر

نئوپان

۲. مخزن واکس باتیک؛

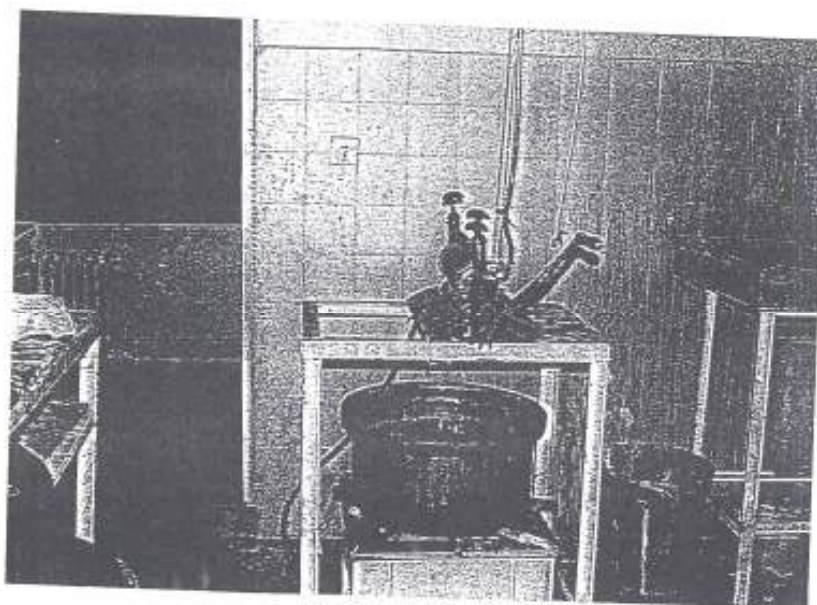
۳. سه پایه مخصوص دستگاه باتیک؛

۴. دیگ بخار؛

۵. دستگاه غلطک واکس گیری باتیک؛

۶. مخازن رنگ (مخصوص رنگرزی ابریشم).

غلطک واکس گیری

مواردی که در کارگاه باید رعایت شود تا کیفیت کار بالا رود:

- ۱- میز چاپ باید تمیز و صاف باشد؛
- ۲- ابریشم جهت چاپ آستردوزی شود؛
- ۳- پارچه آهارگیری شود؛
- ۴- پارچه قبل از چاپ شسته شود؛
- ۵- پارچه قبل از چاپ باید دندان‌شود (رنگ‌پذیر باشد)؛
- ۶- پارچه در هنگام چاپ جابه‌جا نشود؛
- ۷- قبل از اعمال چاپ طرح مورد چاپ در نظر گرفته شود؛
- ۸- در هنگام چاپ دقت شود مواد باتیک بر روی پارچه ریخته نشود؛
- ۹- عمل رنگرزی در هر مرحله به اندازه کافی برقرار شود تا رنگ به حد مطلوب خود برسد.

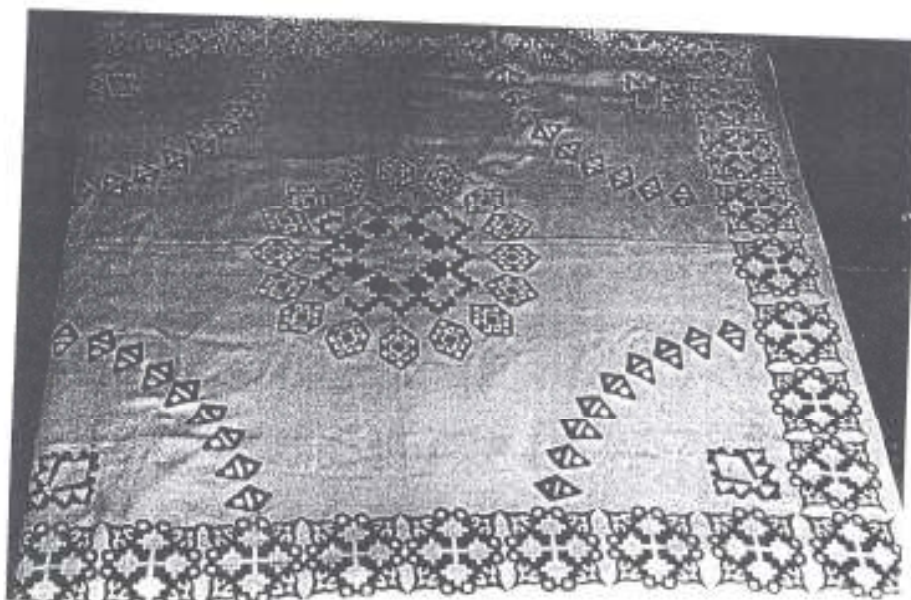
شیوه چاپ باتیک

برای انجام چاپ ابتدا تمام وسایل مورد استفاده را تهیه و آماده می‌کنیم:

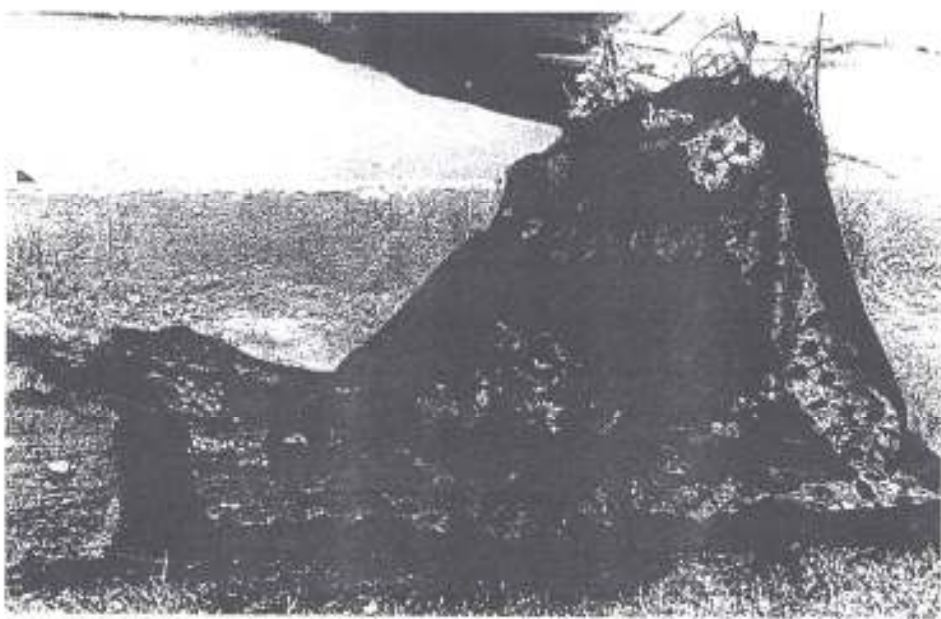
۱- واکس باتیک که شامل پیه گاو، موم عسل و سقز پخته شده است را حرارت می‌دهیم تا دمای آن به حد نرمال برسد.

۲- آماده مورد نظر که باید چاپ شود پس از شستن باید اتو شود و پشت آن یک تکه پارچه توری ساده یا ارگانزا که به اندازه پارچه یا کمی بیشتر است دوخته شود تا هنگام چاپ پارچه به میز چاپ نچسبد.

۳- پارچه را بر روی میز چاپ قرار داده، طرح مورد نظر را با مداد روی آن علامت‌گذاری می‌کنیم.

نمونه چاپ شده روی ابریشم سفید

اثر: چاپ باتیک مهدی خاویان

اثر: کلافه‌ای، مهدی خاویان

- ۴- مهر یا قالب اول که معمولاً قالب فلزی یا روشن‌ترین قالبمان است داخل واکس باتیک کرده و پس از چند بار تکان دادن بر روی پارچه قرار می‌دهیم. باید در نظر داشت هر قالبی که روی پارچه زده شد آن قسمت از پارچه و رنگ ذخیره می‌شود.
- ۵- پس از رنگ‌رزی اولیه و خشک کردن پارچه، چاپ را تا انتها ادامه می‌دهیم.

برداشت واکس باتیک

واکس‌گیری کار خیلی مهمی در انجام کار است و اگر بخواهیم پارچه چاپ شده را مستقیماً بشویم در اثر شستن مکرر رنگ پارچه بسیار ضعیف می‌شود. مصرف صابون و مواد دیگر چندین برابر می‌شود و در بسیاری موارد چاپ به هدر می‌رود.

ولی اگر پارچه روی اصول واکس‌گیری شود هم پارچه دوام بیشتری پیدا می‌کند و هم رنگ‌ها بسیار زیباتر می‌شوند. بنابراین می‌توان واکس‌گیری یا (باتیک‌گیری) را به صورت زیر انجام داد:

ابتدا حدود ۲-۳ کیلوگرم پیه گاوی یا گوسفندی آب شده را صاف کرده، می‌گذاریم کاملاً گرم شود و بعد پارچه چاپ شده را داخل آن قرار می‌دهیم تا گرمای مواد، واکس باتیک را از روی پارچه ذوب کنند. سپس، پارچه را از بین دو غلطک عبور می‌دهیم تا کاملاً از واکس باتیک خالی شود. سپس پارچه را چندین بار با صابون بدون سود سوزآور شستشو می‌دهیم تا پارچه کاملاً تمیز شود، بعد اتو کرده، برای مصرف آماده می‌باشد.

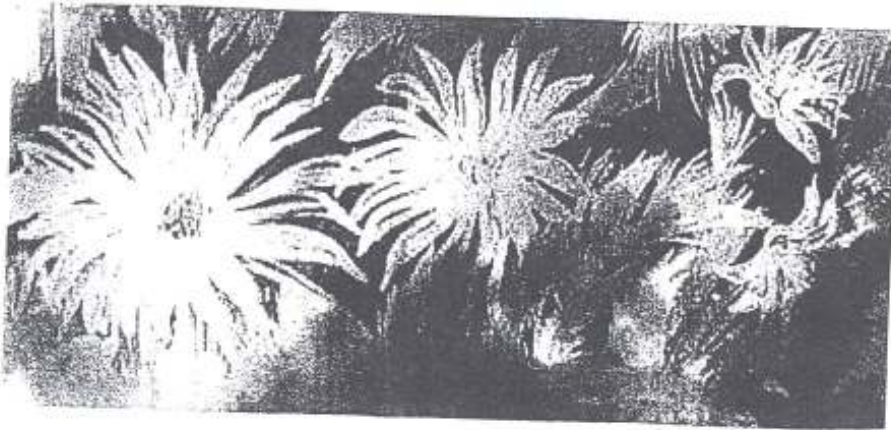
شیوه‌های چاپ باتیک

باتیک بر عکس چاپ‌های دیگر که اکثراً به صورت مسطح و رنگ تخت و یا کمی سایه روشن است دارای تکنیک‌ها و شیوه‌های خاصی می‌باشد که اکثراً هرگونه طرح یا مدلی را می‌توان با روش باتیک اجرا کرد.

- ۱- شیوه آب رنگ را دقیقاً همان‌گونه که روی کاغذ طراحی و اجرا می‌کنند روی پارچه نیز می‌توان اجرا کرد. مثلاً شیوه تار عنکبوتی کردن، یک روش بسیار زیبا می‌باشد که یکی از تکنیک‌های چاپ باتیک است و در مصارف مختلف می‌توان از آن استفاده کرد.
- ۲- شیوه پاشیدن: می‌توان واکس باتیک را توسط قلم مو یا جارو روی پارچه پاشید که یک گونه بافت توأم با نقطه‌چین به‌وجود می‌آید و شیوه‌ای بسیار زیبا است.

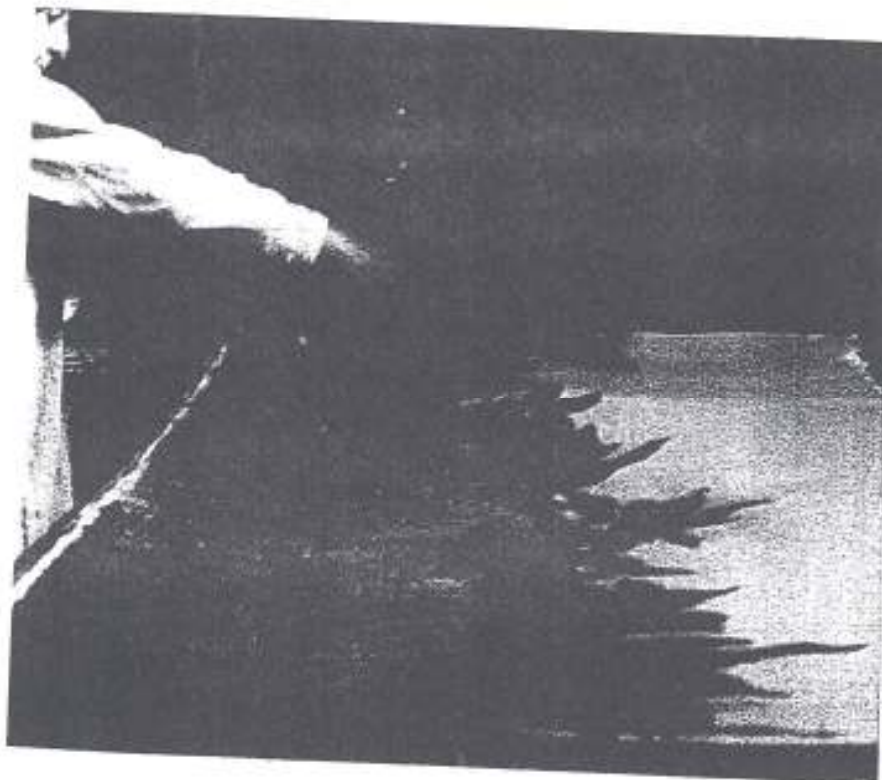

- ۳- شیوه ذخیره کردن: که در این روش در یک طرح از اول یک بار رنگ‌گری می‌شود، یک بار واکس زدن انجام می‌شود که نمونه شکل زیر معرف این روش خاص است.

۴- شیوه باندا نا یا گره زدن: این روش نیز یک روش خاص دیگر در چاپ باتیک است که با گره زدن، تا کردن، بستن، میچاله کردن پارچه و رنگرزی و رنگ آمیزی آن پارچه با شکل های گوناگون به وجود می آید که در نوع خود بی نظیر می باشند. در این روش تعداد رنگ محدودیت ندارد و به دلخواه زده می شود.

نمونه: باندا نا، نقاشی، نمک

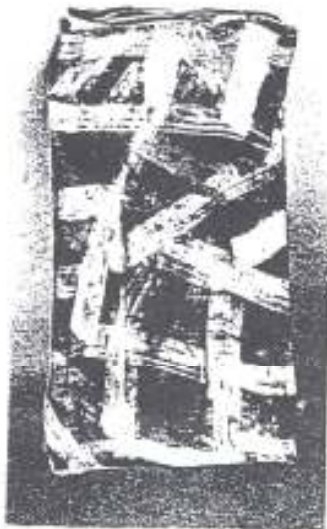
۵- روش دو شستشو نیز در باتیک وجود دارد که در این روش رنگ را با یک ماده ژلاتینی مانند کتیرا ترکیب کرده و نقاشی را به صورت آزاد انجام می دهیم.

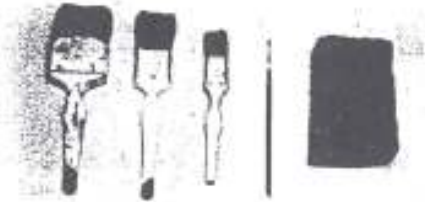

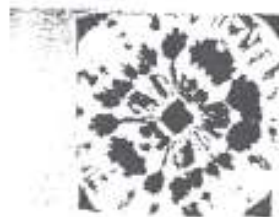
نمونه نقاشی باتیک

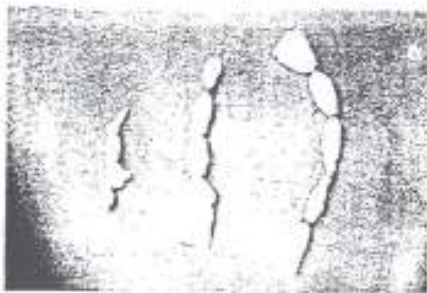
سوزن‌های از شیوه قلم‌زنی

قلم‌زنی برای استفاده در چاپ بدون قالب

در نمونه از شیوه چاپ

شکل‌های مختلف پس‌زمینه در شیوه چاپ

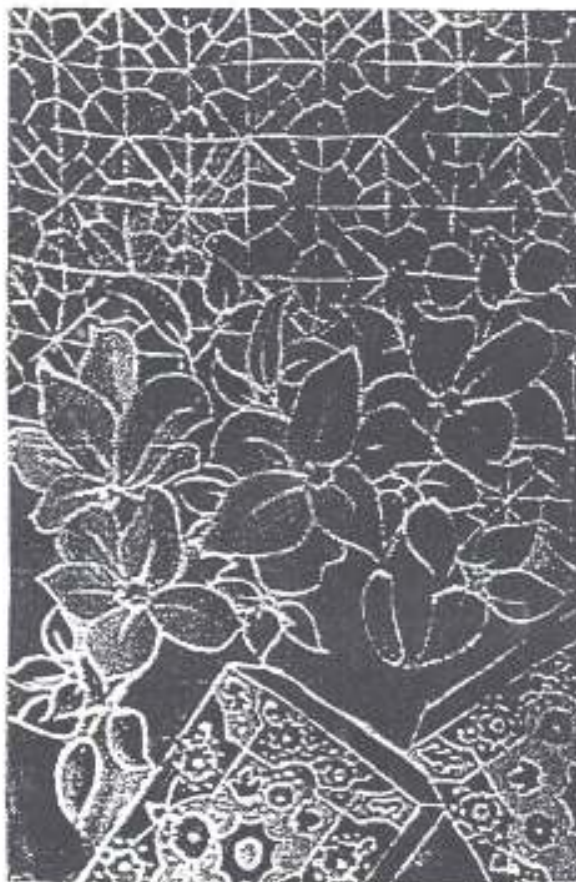
نمونه، تکنیک باندانا

۶- روش باتیک‌گیری با قلم نیز وجود دارد که مابین جزئیات طرح با خطوط سفید نمایان می‌شود که به نام ذخیره رنگی یا چاپ مقاوم نیز خوانده می‌شود.

نقاشی باتیک

در نقاشی باتیک تمام خطوط مورد نظر را با واکس باتیک مخصوص انجام می‌دهیم و مابین دو رنگ مرز ایجاد کرده تا دو رنگ در مقابل هم مقاوم شوند. واکس باتیک در نقاشی باعث می‌شود دو رنگ با هم ترکیب نشوند.

اثر: چاپ و نقاشی، مهدی خاویان

چون سقز، موم و پیه، هر سه، موقع چاپ باعث پیدایش خط‌های صاف و نازک روی پارچه می‌شود، پارچه در موقع رنگرزی حالت خودش را حفظ خواهد کرد، و مانع شکستن خطوط می‌گردد، پس مخلوط موم پارافین باعث می‌شود در موقع رنگرزی نقش ترک بردارد.

پس این به این معنی است که پیه و سقر مانع ترکدار شدن می شود. نوع دیگری واکس در صورت نبود سقر وجود دارد که با استفاده از ماده قاینفول (سندلوس) انجام می گیرد. قاینفول احتیاج به پختن ندارد و می توان مطابق اندازه هایی که قید شده کار را به جای سقر با قاینفول ادامه داد.

پیشنهادهای:

- ۱- با توجه به اینکه طراحی پارچه کاری است عملی و تجربی و تا طرح دیگر امکانات و توانمندی موجود در کارخانه نشود، اصولاً طراحی پارچه توسط مهندس نمی شود و قادر خواهد بود نتوانست های خود را به صورت طرحی جامع در آورده، باید در مراحل مختلف تحصیل دانشجویان از دوره های کوتاه کارآموزی استفاده کند. یعنی دانشجو در رشته نقش چاپ پارچه مستقیماً با کارخانه های نساجی آشنا پارچه در تماس باشد. تا پیشتر متعادل این امر در کارخانه های نساجی آگاهی به پران کارخانه بتواند به تازگی است و دانشجویان این رشته خواهد بود.
- ۲- بخش طراحی پارچه باید دارای دفتر و تجهیزات حساسی باشد تا با تماس با کارخانه های موجود از کم و کیف کار آنها اطلاع حاصل شود. در مکان بسیاری از کارخانه ها برآورده سازد. دور و از مدت به جایی برسد که به عکس اصول کنونی که اکثر نقش از خارج بازار می آید، این نقش های از همان برای باشد که مانند رشته چشم جانیان در نظر گرفته شود.
- ۳- دانشگاه و از مدت امکان فنی آسانی و کند تا دانشجویان هر چه بیشتر با طرح های اصلی کشور های مختلف جهان مختصراً همان سوم را مورد تجزیه و تحلیل بیشتر در زمینه های این مرتب کرده که دانشجویان با فراغ ان به جانی تعلیم ظاهر می رودی به تعلق اصل آید.
- ۴- تجربه و انتشار کتاب و در دسترس قرار دادن آنها برای همگان پوشه دانشجویان رشته های نساجی در شهرهای مختلف.
- ۵- دولت با فرستادن دانشجویان با استعداد و نمونه کشور های پیشرفته برای بازدید و کارآموزی در کارخانه های آنها امکان هر چه بیشتر برای میرفت در زمینه نساجی را فراهم کند.
- ۶- در پیش دانشجو بیشتر در دوره های کارشناسی و کارشناسی ارشد حتی دکتری توانمندی بزرگ در جهت خودکفایی کشور عزیزت بیشتر مملکت باشد.
- ۷- آموزش و پرورش می کند دانش آموزان را به کارخانه ها دعوت کند تا که کنند در زمینه های برای آینده باشند.

پی‌نوشت‌ها

۱. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، چاپ دوم، دوره جدید، بهار ۱۳۷۳، ج ۱۱، ص ۱۶۲۷۰.
۲. رسولی، راسخ، نساجی سنتی در ایران، تهران، سازمان صنایع دستی ایران، خرداد ۶۱.
۳. کلاقیچی گنجینه، حسین، هنر باتیک، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶.
۴. کلاک، جی.، هیراموتو گلاک سومی، سیری در صنایع دستی ایران، تهران، انتشارات بانک ملی ایران.
۵. canting: لوله‌های مخصوص برای عبور دادن واکس.

منابع

- پاکباز، رویین، دایرةالمعارف هنر، فرهنگ معاصر.
- خاویان، مهدی، تصاویر و طراحی و اجرای چاپ باتیک.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، دانشگاه تهران، چاپ اول، دوره جدید، بهار ۱۳۷۳.
- کلاقیچی گنجینه، حسین، هنر باتیک، نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶.
- گفتگوی کوتاه با آقای حسین اسکویی.
- بیشتر نوشته‌های این مقاله نیز به صورت تجربی می‌باشد.